

Kamila Pawełczyk-Dura

Geneza josiflaństwa i funkcjonowanie opozycji w ruchu niewspominających

Elpis 17, 113-119

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Geneza josiflaństwa i funkcjonowanie opozycji w ruchu niewspominających

Kamila Pawełczyk-Dura

Archiwum Państwowe w Łodzi

Polska

pawelczyk.kamila@wp.pl

Kamila Pawełczyk-Dura, *Genesis of Josephitism and functioning the opposition in "anti-Sergius" movement*, Elpis, 17 2015: 113-119.

Abstract: The crisis in the Russian Orthodox Church, connected with the Patriarch Tikhon's death, initiated the deep divisions between hierarchs. Deputies of Tikhon, including dignity as a result of the nomination – which was a precedent in the canonical order of the Orthodox Church authorities – were not able to maintain the monolith community, destructed by internal divisions and persecuted by the communist state. Nomination of metropolitan of Nizhny Novogorod on the Guardian of the Patriarchal Throne and publication of The Letter (declaration) of the deputy of the Guardian of the Patriarchal Throne Metropolitan Sergius (Stragorodsky) of Nizhny Novogorod and the Temporary Saint Synod about the attitude of Russian Orthodox Church to the state authorities underlined differences between the faithful and the clergy. On opposite sides were followers and opponents of the Sergius' "political line". Activity of the last ones, manifesting in not-exchanging name of Sergius during liturgy, in moments, when words of the prayer for the superior of the local Church are being said, took the non-institutional forms of movement, definite as not-recalling. This formation, which was essentially the conglomeration of different groups of the clergy and faithful, dominated Josephites – the strongest and most active adherents of the archbishop of Leningrad Joseph (Petrovykh). Genesis those movement as a kind of symbol of opposition to the policy of servility and compromises metropolitan Sergius has been the subject of analysis of this text.

Streszczenie: Cerkiewna smuta, wywołana śmiercią patriarchy Tichona (Biełławina), doprowadziła do głębokich podziałów w łonie rosyjskiego prawosławia. Jego zastępcy, obejmujący swe godności w wyniku nominacji – co stanowiło precedens w kanonicznym porządku władzy cerkiewnej – nie byli w stanie utrzymać monolitu wspólnoty targanej wewnętrznymi podziałami i prześladowanej przez komunistyczne władze państwowe. Ostateczne objęcie tronu patriarchalnego przez metropolitę niżnienowogrodzkiego Siergieja (Stragorodskiego) i ogłoszenie Posłania (deklaracji) zastępcy strażnika tronu patriarchalnego metropolity niżnienowogrodzkiego Siergieja (Stragorodskiego) i utworzonego przy nim Tymczasowego Świętego Synodu o stosunku Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej do władzy państwowej wyznaczyło linię podziału wśród wiernych i duchowieństwa prawosławnego. Po przeciwległych stronach barykady znaleźli się zwolennicy przyjętej przez hierarchę cerkiewnej „linii politycznej” i kontestujący poczynania patriarchalnego locum tenens dostojnicy. Działalność tych ostatnich, wyrażająca się w szczególności w niewymienianiu imienia Siergieja w czasie liturgii, w momentach, gdy wypowiadane są słowa modlitwy za zwierzchnika Kościoła lokalnego, przybrała nieinstytucjonalne formy ruchu, określonego jako niewspominający. Formację tę, stanowiącą w zasadzie konglomerat różnorodnych grup duchowieństwa prawosławnego i popierających ich wiernych, zdominowała najsilniejsza i najaktywniejsza grupa josiflan – zwolenników metropolity leningradzkiego Josifa (Pietrowycha). Geneza josiflaństwa jako swoistego symbolu opozycji wobec polityki serwilizmu i kompromisów stała się przedmiotem analizy niniejszego tekstu.

Keywords: The Russian Orthodox Church, Tikhon (Bellavin), Peter (Polansky), Sergius (Stragorodsky), Joseph (Petrovykh), Josephites, Anti-Sergianism

Słowa kluczowe: Rosyjska Cerkiew Prawosławna, Tichon (Biełławin), Piotr (Polanski), Siergiej (Stragorodskij), Josif (Pietrowych), „josiflianstwo”, „antysergianizm”

7 kwietnia 1925 roku, w święto Zwiastowania, zmarł w wieku sześćdziesięciu lat Patriarcha Moskiewski i Wszechrosji Tichon (Biełławin). Na kilka godzin przed śmiercią miał powiedzieć: „Teraz usnę [...] mocno i na długo. Noc będzie długa, ciemna, ciemna”¹. Śmierć Tichona sankcjonowała precedens w kanonicznym porządku władzy cerkiewnej. Zgodnie z tradycją patriarcha był każdorazowo wybierany przez ekstraordynaryjne zgromadzenie soborowe². Tę uświęconą kanonami normę zmienił Sobór

Lokalny Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Postanowienie z 25 stycznia 1918 roku ustanawiało, iż „na wypadek choroby, śmierci lub innych nieszczęśliwych wypadków zobowiązuje się Patriarchę wybrać kilku zastępców, którzy w kolejności starszeństwa będą chronić władzę patriarchalną i dziedziczyć ją”³. Wyznaczony *locum tenens* został obdarzony kompetencjami przynależącymi głowie Kościoła rosyjskiego, które sprawował do czasu wyboru przez przyszłe zgromadzenie soborowe nowego pierwszego hierarchy⁴.

¹ *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея Руси, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943. Сборник в 2-х частях*, ред. М. Е. Губонин, Москва 1994, с. 369. O ile nie zaznaczono inaczej, cytaty obcojęzyczne przytaczam we własnym tłumaczeniu.

² *Собрание постановлений и постановлении священного Собора*

Православной Российской Церкви 1917-1918 гг., Москва 1994, вып. 4, с. 3-6 (определение I, статья 3).

³ *Священный Собор Православной Российской Церкви. Деяния*, Москва 1996, т. 4, с. 74.

⁴ Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви 1917-1945*, Москва 2007, с. 66.

W testamencie Tichona, datowanym na 7 stycznia 1925 i otwartym w chwili jego śmierci, widniały nazwiska trzech metropolitów-nominatów, a mianowicie: kazańskiego Kiryła (Smirnowa), jarosławskiego Agatangela (Prieobrażenskigo) oraz krutickiego Piotra (Polanskiego)⁵.

Porządek starszeństwa, uwzględniony przez patriarchę, został zaburzony działaniami sowieckiego aparatu bezpieczeństwa. Kirył i Agatangel wiosną 1925 roku przebywali w więzieniach⁶. W tej sytuacji 9 kwietnia metropolita Piotr skierował do przewodniczącego Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad Michaiła Kalinina notę z informacją o objęciu zarządu Cerkwią rosyjską⁷. Najprawdopodobniej swój list podpisał już jako *strażnik tronu patriarchego*⁸. 12 kwietnia, w dzień uroczystości pogrzebowych Tichona, pięćdziesięciu ośmiu arcybiskupów uznało metropolitę krutickiego widzialną głową macierzystego Kościoła⁹. Pozostali wyżsi duchowni, jak chociażby wspomniani metropolici kazański i jarosławski, nie podpisali aktu intronizacyjnego z powodów swojej nieobecności w Moskwie. W miarę możliwości ogłaszali jednak lojalność wobec patriarchego *locum tenens*¹⁰.

Metropolita Piotr zabezpieczył dziedziczość tytułu patriarchego na wypadek niemożności kontynuowania normalnej posługi. Powtórzył tym samym precedens w kanonicznym porządku przewodnictwa rosyjskiemu prawosławiu, wymuszony politycznymi warunkami funkcjonowania wspólnoty. Pierwszy z tych dokumentów, datowany na 5 grudnia, otrzymał następujące brzmienie:

„W wypadku naszej śmierci prawa i obowiązki *strażnika tronu patriarchego* wygasające w chwili kanonicznego wyboru nowego patriarchy, przekazujemy – zgodnie z wolą świętej pamięci patriarchy Tichona – metropolitom kazańskiemu Kiryłowi [Smirnowowi] i jarosławskiemu Agatangelowi [Prieobrażenskemu]. Niemożność objęcia przez któregokolwiek z nich funkcji spowoduje przekazanie władzy w ręce metropolity Arsenija [Stadnickiego]. Jeśli także on nie będzie mógł zrealizować tegoż postanowienia, to prawa i obowiązki *strażnika tronu patriar-*

szego przekazujemy metropolicie niżnienowogrodzkiemu Siergiejowi [Stragorodskiemu]”¹¹.

6 grudnia metropolita Piotr zmienił zapis powyższego postanowienia, ponownie typując swoich następców w godności *locum tenens*, wyznaczając kolejno metropolitę Siergieja, egzarchę Ukrainy Michaiła (Jermakowa) i arcybiskupa rostowskiego Josifa (Pietrowych)¹². W chwili aresztu, który nastąpił w nocy z 9 na 10 grudnia, postanowienie metropolity krutickiego weszło w życie, komplikując położenie jego następcy. Siergiej, informując 14 grudnia o przejęciu obowiązków, stanął w praktyce na czele Kościoła prawosławnego¹³. Nie był jednak ani patriarchą, ani nawet jego następcą. Piotr bowiem nie wyrzekł się swojej władzy, nie został jej pozbawiony przez sąd cerkiewny. Metropolita niżnienowogrodzki w hierarchii kościelnej pozostawał *zastępcą strażnika tronu patriarchego* – zastępcą zastępcy patriarchy¹⁴.

Ustanowienie jedynowładztwa w strukturach Cerkwi patriarchalnej nie rozwiązało większości problemów wspólnoty. Siergiej, świadom niestabilności kościelnych struktur administracyjnych, podjął się pertraktacji z przedstawicielami władzy¹⁵. Ich celem była państwowa *rejestracja (legalizacja)* najwyższych organów zarządu Kościołem prawosławnym. Pojęcie *legalizacji* w świetle prawa sowieckiego oznaczało nadanie ubiegającej się o rejestrację instytucji charakteru osoby prawnej¹⁶. Nie stanowiąc podmiotu prawa cywilnego Cerkiew, jak podkreślał metropolita niżnienowogrodzki w swoim liście do władz z 10 czerwca, jest obiektem prześladowania ze strony aparatu państwa. Niezarejestrowany oznaczał bowiem tyle co nielegalny, reakcyjny, kontrrewolucyjny. Hierarcha prosił o zalegalizowanie działalności naczelnych instytucji ustawodawczych i prawodawczych (nie konkretyzując o jakie organy chodzi), patriarchalnej kancelarii, zajazdów diecezjalnych, synodu arcybiskupiego oraz centralnego wydawnictwa cerkiewnego¹⁷.

Oferta duchownego latem 1926 roku nie zainteresowała członków Komisji Antyreligijnej. *Odezwa do władzy sowieckiej* została oficjalnie zignorowana. Metropolite poddano ścisłej inwigilacji przez aparat bezpieczeństwa, którego pracownicy w listopadzie zatrzymali kapłana pod zarzutem współpracy z antysowieckimi środowiskami zagranicznymi¹⁸. Siergiej opuścił mury moskiewskiego

⁵ W literaturze przedmiotu spotka się także pogląd, iż informacja ta została podana do publicznej wiadomości dopiero 12 kwietnia. Елевферий (Богоявленский), *Неделя в Патриархии. Впечатления и наблюдения от поездки в Москву*, [w:] *Из истории Христианской Церкви на Родине и за рубежом в XX столетии. Сборник*, ред. В. Чаплин, Москва 1995, s. 231.

⁶ С. С. Бычков, *Большевики против Русской Церкви. Очерки по истории Русской Церкви (1917-1941 гг.)*, Москва 2006, т. 2, s. 228.

⁷ *Архивы Кремля. Политбюро и церковь 1922-1925 гг.*, сост. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров, Москва, Новосибирск 1998, кн. 2, s. 454.

⁸ А. Мазырин, *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х - 1930-х годах*, Москва 2006, s. 330.

⁹ *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917-1943. Сборник в 2-х частях...*, s. 413-417.

¹⁰ Dotyczyło to także hierarchów przebywających poza granicami Rosji. Zob.: Георгий (Митрофанов), *Русская Православная Церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы. К вопросу о взаимоотношениях Московской Патриархии и русской церковной эмиграции в период 1920-1927 гг.*, Санкт-Петербург 1995, s. 50.

¹¹ Сут. за: Владислав (Цыпин), *История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005)*, Москва 2007, s. 411.

¹² *Ibidem*, s. 411-412.

¹³ М. Б. Данилушкин, Т. К. Никольская, М. В. Шкаровский, В. П. Дмитриев, Б. П. Кутузов, *История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней 1917-1970 гг.*, Санкт-Петербург 1997, т. 1, s. 281-281.

¹⁴ А. Мазырин, *op. cit.*, s. 387.

¹⁵ С. В. Троицкий, *Размежевание или раскол*, Париж 1932, s. 33.

¹⁶ Д. В. Поспеловский, *Русская Православная Церковь в XX в.*, Москва 1995, s. 114-115.

¹⁷ О. Ю. Васильева, *Жреби митрополита Сергия (от „Декларации” до „Памятной записки”)*, [w:] *Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института. Материалы*, ред. В. Н. Воробьев Москва 1997, s. 180.

¹⁸ 12 września 1926 roku Siergiej dokonuje jeszcze jednego sprzecznego

więzienia w marcu 1927 roku, a więc po okresie trzyipółmiesięcznego odosobnienia. Ten nieoczekiwany powrót, mający miejsce w czasie apogeum wysyłek duchowieństwa do obozów pracy przymusowej, przyspieszył rozwój wydarzeń. 7 kwietnia duchowny został oficjalnie wyniesiony do godności *zastępcy strażnika tronu patriarchalnego*. Jako głowa Cerkwi rosyjskiej w miesiąc później zwrócił się ponownie do władz z prośbą o legalizację wyższej administracji cerkiewnej. 18 maja utworzono Tymczasowy Święty Synod, składający się ostatecznie z dwunastu mianowanych hierarchów¹⁹.

Siergiej, pełniący funkcję przewodniczącego Tymczasowego Synodu wraz z dziesięcioma członkami zgromadzenia 29 lipca wystosował *Posłanie do pasterzy i wiernych* znane jako *Posłanie (deklaracja) zastępcy strażnika tronu patriarchalnego metropolity niżnienowogrodzkiego Siergieja (Stragorodskiego) i utworzonego przy nim Tymczasowego Świętego Synodu o stosunku Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej do władzy państwowej* lub po prostu *Deklaracja*.

Patriarchy *locum tenens*, w pełni identyfikując się z prawosławną częścią społeczeństwa rosyjskiego, w skład którego wchodził oczywiście prawosławni, sygnował posłanie jako obywatel Związku Sowieckiego. Partię rządzącą, w ujęciu tekstu, uznano oficjalnie za trwałą podporę funkcjonującego w kraju ustroju społeczno-politycznego oraz wyznacznik optymalnych standardów życia publicznego. Uznanie aparatu ustawodawczo-prawodawczego zostało wyrażone przez *zastępcę strażnika tronu patriarchalnego* następującymi słowami: „Ludzie zapomnieli, że dla chrześcijanina nie ma przypadków i to, co dokonuje się u nas, jak zawsze i wszędzie, dokonuje się ręką Bożą”²⁰. Pod tym stwierdzeniem, jak wynika z kontekstu dokumentu, metropolita niżnienowogrodzki rozumiał nieodwracalne, niepodlegające ocenie zmiany wniesione przez przewrót bolszewicki. Hierarcha nawoływał do wierności wobec ojczyzny, do obywatelskiego posłuszeństwa. Nie mogło to być podporządkowanie ślepe i niewolnicze, wypływające

z bojaźni, ale wynikające z decyzji sumienia, świadomości osobistej i zrozumienia²¹.

Podejmowane przez patriarchalnego *locum tenens* próby zasypania przepaści między państwem ideologicznym i Kościołem prawosławnym doprowadziły do uaktywnienia ruchu niewspominających. Formację tę, stanowiącą w zasadzie konglomerat różnorodnych grup duchowieństwa prawosławnego i popierających ich wiernych, cechowała – najprościej rzecz ujmując – krytyka osoby i cerkiewnej działalności *zastępcy strażnika tronu patriarchalnego*, występująca najczęściej na tle rozbieżności między poglądami poszczególnych liderów i ich zwolenników a rozwiązaniami przyjętymi przez metropolitę niżnienowogrodzkiego. Symbolem dezaprobaty wobec działalności hierarchy było zaprzestanie wymieniań jego imienia w czasie liturgii, w momentach, gdy wypowiadane są słowa modlitwy za zwierzchnika Kościoła lokalnego²².

Reguła ta nie zatarła jednakże różnic występujących na poziomie każdej z grup. Metropolita jarosławski i rostowski Agatangel (Prieobrażenski), wymieniany wśród kandydatów do tronu patriarchalnego, przyznał ostatecznie kanoniczne normy ustanowienia Siergieja *locum tenens*, choć podkreślał swój protest wobec jego polityki cerkiewnej. Metropolita kazański Kirił (Smirnow) uznawał kanoniczną konieczność odejścia od zasady wyboru nowego patriarchy przez sobór lokalny, ale przejęcie zarządu cerkiewnego przez Siergieja traktował jako uzurpację godności przynależnej jedynie metropolicie krutickiemu Piotrowi (Polanskiemu). Zdaniem Kiriła, Piotr – jedyny legalny strażnik tronu patriarchalnego – mógł być pozbawiony władzy jedynie w wyniku śmierci, rezygnacji lub na mocy wyroku sądu cerkiewnego. Siergiej pozostawał jedynie jego czasowym pełnomocnikiem, bez prawa do powoływania Tymczasowego Synodu, usuwania ze stanowisk opozycyjnego duchowieństwa, wzywania w modlitwie władzy państwowej itd. Wreszcie, najbardziej radykalna była grupa duchowieństwa leningradzkiego, kierowana formalnie od sierpnia 1926 roku przez metropolitę leningradzkiego Josifa (Pietrowych)²³.

Wybór dotychczasowego arcybiskupa rostowskiego na katedrę leningradzką został życzliwie przyjęty przez wiernych. Archimandryta Fieodosji Ałmazow, naoczny świadek i aktywny uczestnik tamtych wydarzeń, notował we *Wspomnieniach*:

„Wszyscy [...] świętowali. Znany asceta, profesor akademicki, płodny pisarz religijny. Pierwsze całonocne czuwanie miało miejsce we Ławrze [...] 11 września nowego stylu w dzień pamięci świętego Aleksandra Newskiego. Przybyli tam wszyscy. Uniesienie religijne osiągnęło

z prawem kroku – bez zgodny władz skierował on bowiem list do przebywających za granicą rosyjskich biskupów, w którym odwołał się do problemu funkcjonowania dwóch nieutrzymujących ze sobą kontaktów, gałęzi rosyjskiej Cerkwi. Zdaniem hierarchy taki podział był w gruncie rzeczy zjawiskiem pozytywnym, Chronił bowiem skuteczniej przed wzajemnymi pretensjami i konfliktami, niż mogłoby to zrobić sztucznie stworzone centrum. Eadem, *Февральская пресс-конференция митрополита Сергия - историческое осмысление и историческое наследие*, [в:] *Русская Православная Церковь в XX веке. Материалы конференции*, Петрозаводск 2002, s. 384-405.

¹⁹ W skład Synodu, obok metropolity Siergieja, weszli: metropolita nowogrodzki Arsenij (Stadnicki), metropolita twerski Serafin (Aleksandrow), arcybiskup kostromski Sewastian (Wiesti), arcybiskup hutyński Aleksiej (Simanski), arcybiskup wiatski Paweł (Borysowski), arcybiskup zwienigorodzki Filip (Gumilewski), egzarcha Ukrainy Michaił (Jermakow), metropolita taszkiencki Nikandr (Fienomienow), arcybiskup wołogodzki Silwestr (Bratanowski), arcybiskup samarski Anatolij (Hrysiuk), biskup sumski Konstantin (Diakow), biskup sierpuchowski Siergiej (Gri-szun). Zob.: Владислав (Цыпин), *op. cit.*, s. 421-422.

²⁰ *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917-1941 гг. Документы и фотоматериалы*, сост. О. М. Васильева, Москва 1996, s. 227.

²¹ Cyt. za: Д. В. Сафонов, *К вопросу о подлинности „Завещательного послания” св. патриарха Тихона*, „Богословский вестник”, 2004, № 4, s. 289.

²² P. Stawiński, *Sekty, schizmy i herezje w Rosji*. Słownik, Kraków 2000, s. 121.

²³ *Следственное дело патриарха Тихона. Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ Российской Федерации*, сост. Н. А. Кривова, Москва 2000, s. 914.

wysoki poziom. Przecież stanął na czele diecezji następca kapłana-męczennika [swiaszczenno-muczenika – KPD] Wieniamina [Kazanskiego – KPD]. Wszędzie tłumy. Odprawiwszy liturgię, zwieńczoną wspañałym kazaniem, metropolita pojechał do Rostowa, aby pożegnać się ze swoimi wiernymi. Krok ten okazał się fatalny w skutkach. Bolszewikom nie spodobała się jego nagła popularność. Już w drodze wezwano go telegramem do Moskwy²⁴.

Pracownicy aparatu bezpieczeństwa zatrzymali metropolitę 13 września²⁵. Josif przez kilkanaście miesięcy pozostawał jedynie formalnym zwierzchnikiem powierzonej mu wspólnoty, gdyż władze komunistyczne blokowały możliwość przyjazdu duchownego do miasta. Zarząd tą północną terenową jednostką administracji kościelnej należał de facto do wikariuszy - biskupów gdowskiego Dmitrija (Lubimowa) oraz narwskiego Siergija (Drużynina)²⁶.

Dnia 13 września 1927 roku metropolita Siergiej i funkcjonujący przy nim Synod – być może, jak twierdzą rosyjscy badacze, pod wpływem nacisku ze strony komunistów – przyjęli postanowienie o przeniesieniu Josifa do Odessy²⁷. Decyzja organów najwyższej władzy cerkiewnej wywołała natychmiastową reakcję ze strony zainteresowanego, który w prywatnym liście do zwierzchnika stanowczo pisał: „Wy uczyniliście mnie metropolitą leningradzkim, choć wcale się tego nie domagałem”²⁸. Rozumiejąc trudność swojego położenia i komplikacje z nim związane, obstawał przy kanoniczności swej posługi duszpasterskiej, której nie wypełniał z powodu zaistnienia czynników niezależnych od niego. „«Sekret» ten jest znany całemu światu” - podkreślał lapidarnie²⁹. Uznając wrześniowe postanowienie za krzywdzące jego osobę i powierzoną mu wspólnotę proponował anulować powyższą rezolucję i wrócić do stanu wcześniejszego³⁰.

Motywacja Josifa, jak się wydaje, wykraczała poza wąskie ramy prywatnych interesów. Wewnątrzcerkiewna

polityka Siergieja, przedstawiona w zarysie w *Deklaracji*, wywołała krytykę hierarchy, stojącego na pozycji niezależności i obrony zasady samostanowienia wspólnoty. Ideał ten, zdaniem kapłana, naruszały ustępstwa metropolity niżnienowogrodzkiego czynione na rzecz władzy ludowej. Lojalność, postulowana przez hierarchę, przybrała bowiem formę zgody na realizację dążeń wysuwanych przez komunistycznych prominentów. O oficjalnej zmianie kościelnego kursu politycznego świadczyły postanowienia wprowadzające w trakcie eucharystii modlitwę za „chronioną przez Boga ojczyznę naszą, za władzę” oraz decyzje umożliwiające bolszewikom wpływ na cerkiewną politykę kadrową³¹. Bez zgody czynnika partyjnego w Cerkwi rosyjskiej nie mogła zostać dokonana żadna chirotonia biskupia ani zostać obsadzona żadna diecezja. Kapłanów odbywających kary więzień i zsyłek pozbawiono dotychczasowych funkcji zarządczych w podległych ich jurysdykcji jednostkach administracyjnych, a na ich miejsce wprowadzono nowych duszpasterzy³². Regulacje powyższe, negatywnie przyjęte w środowisku cerkiewnym, zaogniły konflikt między *zastępcą strażnika tronu patriarszego* a metropolitą leningradzkim.

Synod, rozpatrując skargę Josifa, 12 października wydał ostateczną rezolucję: „Zatwierdzić przeniesienie metropolity do Odessy [...] z zachowaniem porządku cerkiewnego, posłuszeństwa i dyscypliny [...] wejść w kontakty z organami władzy lokalnej w związku z organizacją struktur diecezjalnych”³³. Zarząd opustoszoną diecezją leningradzką wziął czasowo na siebie metropolita Siergiej, zezwalając jednocześnie na utworzenie rady diecezjalnej. Ciało to, zarejestrowane 14 listopada, składało się z przewodniczącego – protojereja Leonida Bogojawlenskigo - oraz kilku duchownych, w tym biskupów Nikołaja (Jaruszewicza) i Siergieja (Zienkiewicza)³⁴. Podejmowane przez *locum tenens* próby organizacji nowych struktur cerkiewnych w mieście zostały zignorowane przez Josifa. W swoim oświadczeniu z 30 października hierarcha odrzucił decyzję organów wyższej administracji cerkiewnej, zarzucając im kanoniczną bezzasadność i polityczną uległość. Uznając się za jedynego prawowiernego zarządcę powierzonej mu wcześniej diecezji, Josif surowo osądził Siergieja i utworzony przy nim Synod („niby władza cerkiewna”) zarzucając im całkowitą zależność („niewolnictwo”) w stosunku do władz komunistycznych³⁵.

Dnia 12 grudnia kilkusobowa grupa przedstawicieli duchowieństwa leningradzkiego na czele z biskupem Dmitrijem (Lubimowem) została osobiście przyjęta przez *zastępcę strażnika tronu patriarszego*³⁶. Delegaci przynieśli ze

²⁴ Феодосий Алмазов, *Мои воспоминания. Записки соловецкого узника*, Москва 1997, с. 71.

²⁵ М. В. Шкаровский, *Иосифлянство. Течение в Русской Православной Церкви*, Санкт-Петербург 1999, с. 147. Zaledwie trzy miesiące później władze aresztowały metropolitę niżnienowogrodzkiego. Uwięzienie pierwszego z typowanych przez Piotra następców, Siergieja oraz niemożności przyjęcia tytułu przez egzarchę Ukrainy Michaiła (Jermakowa), odbywającego karę zsyłki w rejonie Władykaukazu, paradoksalnie, wyniosło Josifa do godności zastępcy strażnika tronu patriarszego. Położenie, w jakim się znajdował, również jemu nie pozwoliło na całkowite wypełnienie postanowienia metropolity krutickiego z 6 grudnia 1925 roku. Powtarzając precedens w kanonicznym porządku przewodnictwa rosyjskiemu prawosławiu wyznaczył trzech swoich następców, nowych *locum tenens*: arcybiskupa uglickiego Kornilija (Soboljewa), arcybiskupa astrachańskiego Faddieja (Uspienskigo), arcybiskupa swierdłowskiego Serafina (Samojłowicza).

²⁶ *Ibidem*, с. 11.

²⁷ Дамаскин (Орловский), *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним*, Тверь 1996, кн. 2, с. 392.

²⁸ Сут. за: Владислав (Цыпин), *op. cit.*, с. 424.

²⁹ Сут. за: *ibidem*, с. 424.

³⁰ *Ibidem*, с. 425.

³¹ Иоанн (Снычѳ), *Расколы*, „Христианское чтение”, 1991, № 6, с. 19.

³² М. В. Шкаровский, *op. cit.*, с. 13.

³³ *Idem*, *Петербургская епархия в годы гонений и утрат 1917-1945*, Санкт-Петербург 1995, с. 131.

³⁴ *Idem*, *Иосифлянство. Течение в Русской Православной Церкви...*, с. 13.

³⁵ *За Христа пострадавшие. Гонения на Русскую Православную Церковь 1917-1956. Биографический справочник*, Москва 1997, кн. 1, с. 52.

³⁶ Opozycyjna działalność Lubimowa zyskała poparcie części leningradzkiego duchowieństwa. Z tamtejszego środowiska wyszedł szereg inicjatyw, wyrażających wsparcie dla działań Josifa. Jedną z pierwszych akcji tego

sobą na spotkanie trzy listy protestacyjne, których autorami byli profesorowie leningradzkich uczelni oraz wyżsi hierarchowie cerkiewni. Długa, trwająca ponad dwie godziny rozmowa, upłynęła na obustronnej wymianie argumentów. Siergiej, obstając przy zasadności swojego postępowania, bronił przyjętej linii politycznej, uważając ją w danych okolicznościach za warunek konieczny do utrzymania jedności prawosławia i przetrwania wspólnoty. Próbę regulacji kontaktów z władzą sowiecką metropolita niżnienowogrodzki traktował w kategoriach normalnego, podyktowanego przesłankami zdroworozsądkowymi, stanu rzeczy. Dziesięcioletnie współistnienie organizmu komunistycznego i cerkiewnego w rosyjskiej przestrzeni politycznej wymagało, zdaniem hierarchy, podjęcia dialogu ze stroną świecką na zasadach podobnych, jak w czasach carskich. Uwypuklając dalekosiężne skutki decyzji Siergieja i podległych mu organów leningradzcy delegaci sugerowali wycofanie się z powziętych wcześniej postanowień. W ich opinii kompromis między Kościołem prawosławnym a ideologią komunizmu był dla Cerkwi zgubny³⁷.

Wymiana argumentów nie przyczyniła się do wypracowania wspólnego stanowiska. Uwydatniła jedynie różnice w poglądach między dyskutantami. Jej bezpośrednim owocem stało się podpisanie 13 grudnia aktu o odłączeniu się od metropolity Siergieja. Sygnatariuszami dokumentu byli biskup gdowski Dmitrij i narwski Siergiej:

„Nie z powodu dumy [...], ale dla spokoju sumienia odrzucamy osoby i sprawy związane z naszym byłym zwierzchnikiem, który [...] przekroczył swoje prawa, co wywołało wielkie zamieszanie... Z tych względów, pozostając [...] posłusznymi dziećmi jednej, świętej, soborowej i apostołskiej Cerkwi, zachowując apostołską sukcesję *strażnika tronu patriarchalnego* Piotra, metropolity krutickiego, i mając błogosławieństwo naszego legalnego metropolity diecezjalnego, zrywamy kanoniczną jedność z metropolitą Siergiejem”³⁸.

Decyzja leningradzkich biskupów o zerwaniu jedności z zastępcą *strażnika tronu patriarchalnego*, pomimo sugestii

typu zorganizował już na początku grudnia profesor ojciec Wasilij (Wierjużski). W posłaniu, kierowanym na adres metropolity Siergieja, zaproponował rewizję dotychczasowej polityki prowadzonej przez zastępcę *strażnika tronu patriarchalnego*. Swoje projekty zmian zawarł w ośmiopunktowym programie, sugerującym: odrzucenie postawy służalczej wobec władz, samodzielność w sprawach kadrowych, reorganizację składu osobowego i pełnomocnictw Synodu, realizację postanowień soboru Lokalnego z lat 1917-1918, dotyczących jednostek zarządu terenowego oraz przywrócenie hierarchów, skazanych na kary więzień i zesłań, na zajmowane przez nich stanowiska i usunięcie z liturgii modlitwy za władzę sowiecką. Wierjużski postulował także anulowanie postanowienia z 12 października, równoznaczne ze zgodą na powrót Josifa do Leningradu (Л. Регельсон, *op. cit.*, s. 443-444. Zob. też: А. Мазырин, „Совершенно секретно. Срочно. Лично. Товарищу Тучкову”. *Донесения из Ленинграда в Москву, 1927—1928 годы*, „Богословский сборник”, 2002, № 10, s. 369-370).

³⁷ *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917—1943. Сборник в 2-х частях...*, s. 537.

³⁸ *Сут. за: Иоанн (Снычѳ), op. cit.*, s. 27.

autorów listu, była samodzielna³⁹. Kilka lat później, podczas przesłuchań prowadzonych przez sowieckie służby bezpieczeństwa, metropolita Josif wyrażał swoje zdziwienie rozwojem wypadków, na które nie miał praktycznie większego wpływu. Jego konflikt z Siergiejem, zakończony definitywnie dopiero 6 lutego 1928 roku ogłoszeniem kanonicznego oddzielenia od metropolity niżnienowogrodzkiego, nieoczekiwane – jak twierdził – przybrał formę masowego ruchu⁴⁰. „Formacja ta została niesprawiedliwie nazwana *josiflańską*” – podkreśla⁴¹. Jego zdaniem, samoczynne powstanie grupy stanowiło odpowiedź na godzącą w dobre imię i religijne interesy wspólnoty politykę Siergieja. Więzią łączącą jej poszczególnych członków nie była osoba przywódcy, z którym Josif się zupełnie nie utożsamiał, ale jedność poglądów i zapatrywań. Sugerował przy tym nazwanie ruchu antysergiańskim, jako bardziej adekwatnym⁴².

Postawa Josifa, sprzeciwiającego się cerkiewnej polityce serwilizmu patriarchalnego *locum tenens*, wyrażała ideał, który zwolennicy linii metropolity leningradzkiego zwykli nazywać prawdziwie chrześcijańskim. Opierał się na krytyce postępowania Siergieja, przy jednoczesnym zachowaniu kanonów oraz czystości wiary. Josif, świadom spoczywającego na nim obowiązku moralnego, godził się na duchowe przywództwo opozycji antysergiańskiej i błogosławił wszystkim, którzy – jego zdaniem – opowiedzieli się po stronie Kościoła Chrystusowego. W rzeczywistości jednak został pozbawiony przez organy bezpieczeństwa publicznego możliwości czynnego udziału w organizacyjnym i ideologicznym formowaniu się obozu. Funkcję rzeczywistego koordynatora działań formacji przejął biskup gdowski Dmitrij, który wiosną 1928 roku stanął oficjalnie na czele ruchu. Hierarcha ten został zarządcą Leningradu, Nowogrodu, Pskowa, Tweru, Wołogdy i Witebska. W Wielkim Ustjugu działał biskup nikolski Jerofiej (Afronik), a w Archangielsku – biskup kargopolski Wasilij (Dokotorow). Miasta Kołomna, Wołokołamsk, Klin, Zagorsk, Zwienigorod i Sierpuchów, leżące w granicach diecezji moskiewskiej, podlegały biskupowi Maksymowi (Żyżylenko). Południowa część kraju pozostawała w jurysdykcji biskupa Aleksieja (Buja), a jego przedstawicielem na północnym Kaukazie

³⁹ М. В. Шкаровский, *Иосифлячество. Течение в Русской Православной Церкви...*, s. 13.

⁴⁰ А. Мазырин, *op. cit.*, s. 26.

⁴¹ И. И. Осипова, *История „Истинно-Православной Церкви” по материалам следственного дела*, [в:] *Ежегодная Богословская конференция Православного Свято Тихоновского Богословского института. Материалы 1992-1996 гг.*, ред. В. Н. Воробѳев, Москва 1996, s. 375.

⁴² Иоанн (Снычѳ), *Церковные расколы в русской церкви 20-х и 30-х гг. XX столетия - григорианский, ярославский и другие, их особенности и история*, Соргавала 1993, s. 122-236. Lew Riegielson, powołując się na informacje metropolitów Manuila (Lemieszewskiego) i Joanna (Snyczowa), stworzył listę trzydziestu siedmiu hierarchów pozostających w opozycji do zastępcy *strażnika tronu patriarchalnego*. Wśród przedstawicieli „grupy *josiflańskiej*” wymieniono: metropolitę Josifa (Pietrowych), biskupa Dmitrija (Lubimowa), biskupa Siergieja (Drużynina), biskupa Grigorija (Lebiedjewa), biskupa Stefana (Biecha), biskupa Jerofieja (Afonika), biskupa Aleksieja (Buja), biskupa Wasilija (Dokotorowa), biskupa Aleksieja (Gotowcewa), biskupa Pawła (Kratiorowa), biskupa Maksyma (Żyżylenko) [Л. Регельсон, *op. cit.*, s. 547].

był biskup Waarłam (Łazarenko). Do ruchu przyłączyły się ponadto liczne parafie na Uralu, w Tatarii, Baszkirii, Kazachstanie i Ukrainie⁴³.

Josiflaństwo stało się ważnym czynnikiem życia cerkiewnego ówczesnej Rosji sowieckiej. Formacja, w końcu lat dwudziestych, okrzepła i uformowała się ideologicznie i organizacyjnie, choć nigdy nie zdominowała rosyjskiej sceny religijnej. Działalność komunistycznych organów bezpieczeństwa doprowadziła na częściowego paraliżu funkcjonowania ruchu. Wiosną 1929 roku zatrzymano biskupa Dmitrija i skazano na dziesięć lat łagru. Metropolitę Josifa zesłano na pięć lat do Kazachstanu. 20 listopada 1937 roku, na mocy decyzji „trójki” NKWD został rozstrzelany⁴⁴. Pozostali liderzy formacji podzielili ich los bądź

rozpoczęli działalność podziemną, tworząc podwaliny tak zwanej Cerkwi katakumbowej⁴⁵.

Formacja przetrwała pod różnymi postaciami przez kilka następnych dziesięcioleci, pozostając najwyraźniejszą frakcją w ruchu niewspominających. Radykalizm poglądów jej członków i zwolenników oraz wykształcenie się dobrze funkcjonującej struktury organizacyjnej czyniło z josiflaństwa - niejako wbrew oczekiwaniom formalnego przywódcy grupy - widoczne zjawisko w rosyjskim prawosławiu XX stulecia. Osoba Josifa (Pietrowycha) stała się najbardziej charakterystycznym symbolem opozycji wobec polityki serwilizmu i kompromisów. Symbolem, który potrafił zjednoczyć znaczną część wspólnoty prawosławnych, oczekujących autonomii i apolityczności Kościoła lokalnego.

⁴³ М. В. Шкаровский, *Иосифлянство. Течение в Русской Православной Церкви...*, с. 15-23.

⁴⁴ Idem, *Петербургская епархия в годы гонений и утрат 1917-1945...*, с. 139.

⁴⁵ Na temat tak zwanej Cerkwi katakumbowej zob: А. Беглов, *В поисках «Безгрешных катакомб». Церковное подполье в СССР*, Москва 2008.

Bibliografia

- Stawiński P., *Sekty, schizmy i herezje w Rosji. Słownik*, Kraków 2000.
- Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917-1943. Сборник в 2-х частях*, ред. М. Е. Губонин, Москва 1994.
- Архивы Кремля. Политбюро и церковь 1922-1925 гг.*, сост. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров, Москва, Новосибирск 1998, кн. 2.
- Беглов А., *В поисках «Безгрешных катакомб». Церковное подполье в СССР*, Москва 2008.
- Бычков С. С., *Большевики против Русской Церкви. Очерки по истории Русской Церкви (1917-1941 гг.)*, Москва 2006, т. 2.
- Васильева О. Ю., *Жребий митрополита Сергия (от «Декларации» до «Памятной записки»)*, [в:] Ежегодная Богословская Конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института. Материалы, ред. В. Н. Воробьев, Москва 1997, с. 174-186.
- Васильева О. Ю., *Февральская пресс-конференция митрополита Сергия - историческое осмысление и историческое наследие*, [в:] *Русская Православная Церковь в XX веке. Материалы конференции*, Петрозаводск 2002, с. 384-405.
- Владислав (Цыпин), *История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005)*, Москва 2007.
- Георгий (Митрофанов), *Русская Православная Церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы. К вопросу о взаимоотношениях Московской Патриархии и русской церковной эмиграции в период 1920-1927 гг.*, Санкт-Петербург 1995.
- Дамаскин (Орловский), *Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним*, Тверь 1996, кн. 2.
- Данилушкин М. Б., Никольская Т. К., Шкаровский М. В., Дмитриев В. П., Кутузов Б. П., *История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней 1917-1970 гг.*, Санкт-Петербург 1997, т. 1.
- Елевферий (Богоявленский), *Неделя в Патриархии. Впечатления и наблюдения от поездки в Москву*, [â:] *Из истории Христианской Церкви на Родине и за рубежом в XX столетии. Сборник*, ред. В. Чаплин, Москва 1995, с. 175-295.
- За Христа пострадавшие. Гонения на Русскую Православную Церковь 1917-1956. Биографический справочник*, Москва 1997, кн. 1.
- Иоанн (Снычѳв), *Расколы*, „Христианское чтение”, 1991, № 6, с. 8-49.
- Иоанн (Снычѳв), *Церковные расколы в русской церкви 20-х и 30-х гг. XX столетия - григорианский, ярославский и другие, их особенности и история*, Сортавала 1993.
- Мазырин А., „Совершенно секретно. Срочно. Лично. Товарищу Тучкову”. *Донесения из Ленинграда в Москву, 1927—1928 годы*, „Богословский сборник”, 2002, № 10, с. 262-385.
- Мазырин А., *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х - 1930-х годах*, Москва 2006.
- Осипова И. И., *История „Истинно-Православной Церкви” по материалам следственного дела*, [в:] Ежегодная Богословская конференция Православного Свято Тихоновского Богословского института. Материалы 1992-1996 гг., ред. В. Н. Воробьев, Москва 1996, с. 374-380.
- Поспеловский Д. В., *Русская Православная Церковь в XX в.*, Москва 1995.

- Регельсон Л., *Трагедия Русской Церкви 1917-1945*, Москва 2007.
- Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917-1941 гг. Документы и фотоматериалы*, сост. О. М. Васильева, Москва 1996.
- Сафонов Д. В., *К вопросу о подлинности „Завещательного послания” св. патриарха Тихона*, „Богословский вестник”, 2004, № 4, с. 265-311.
- Священный Собор Православной Российской Церкви. Деяния*, Москва 1996, т. 4.
- Следственное дело патриарха Тихона. Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ Российской Федерации*, сост. Н. А. Кривога, Москва 2000.
- Собрание постановлений и постановлений священного Собора Православной Российской Церкви 1917-1918 гг*, Москва 1994, вып. 4.
- Троицкий С. В., *Размежевание или раскол*, Париж 1932.
- Феодосий (Алмазов), *Мои воспоминания. Записки соловецкого узника*, Москва 1997.
- Шкаровский М. В., *Иосифлянство. Течение в Русской Православной Церкви*, Санкт-Петербург 1999.
- Шкаровский М. В., *Петербургская епархия в годы гонений и утрат 1917-1945*, Санкт-Петербург 1995.

Rozmiar artykułu: 1 arkusz wydawniczy